

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

VIII Yazı

1920-ci ilin avqust və sentyabr aylarının Quba üsyanı

1920-ci ildə Quba qəzasının Kuzun kəndində Sovet Rusiyasının 27 aprel işğalına qarşı başlanmış xalq üsyanı 3 həftəyə yaxın davam etmişdi. Üsyan Azərbaycanın şimal bölgəsində Azərbaycan Milli Ordusunun təsisçilərindən biri; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Məclis-i Məbusanının üzvü Həmdulla Əfəndi Əfəndizadə, qaçaq Mayıl və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabiti Səttar Əfəndiyev rəhbərlik edilirdi. Üsyanın lideri Həmdulla Əfəndi Əfəndizadə rus və ermənilərin 1918-ci ildə Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım zamanı bu vəhşiliklərin qarşısını almaqda xüsusi xidmətlər göstərən şəxslərdən olub. O, Quba qəza komissarı Əli bəy Zizikskinin komandanlığı altında soyqırım törədənə qarşı təşkil olunan mübarizə dəstələrində vuruşub. 1918-ci ilin aprelində Dəvəçi nahiyəsinə soxulmuş erməni daşnakları Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırma başladığında, Həmdulla Əfəndi Qaçaq Mayılla birlikdə xalqı ayağa qadıraraq ermənilərə qarşı vuruşmuşdur. 1918-ci il "Qanlı Dərə" döyüşündə Həmdulla Əfəndinin hərbi məharət və cəsarəti sayəsində düşmən darmadağın edilmişdir.

Şirvan Savaşı

1920-ci il aprel 27-də rusların zirehli qatırı Azərbaycana soxulduqda, Həmdulla Əfəndi Əfəndizadə öz tərəfdarları ilə birlikdə Şabran rayonu Sarvan stansiyasında zirehli qatırın qarşısını kəmiş, relslərin sökülməsi, barikadaların qurulmasının tapşırığını vermişdir. Lakin zirehli qatırı XI Qızıl Ordunun süvari diviziyaları müşayət etdiyindən qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Ümumiyyətlə, Həmdulla Əfəndi, 18-ci illərdə David Gelovaninin, Amzapsın, Martıyanın, Çurayevin, Abraab Velnutsun, 20-ci illərdə isə İ. Miluninin, Moravskinin, Şalomovun, Molonovun, Moyerin orduları ilə dəfələrlə üz-üzə gəlmiş, Şamaxıda soyqırım törədən Lalayanişəxsən öldürmüşdür.

Quba Kuzun Olayları

1920-ci il avqustun 23-də Quba qəzasında Kuzun kəndinin əhalisi sıahlı üsyan qaldırdı. Onlar kənddə iki nəfər milisi öldürdülər və yeni hakimiyyətə itaətsizliklərini bəyan etdilər. Üsyan yatırılması üçün Vartazar ləqəbli Əliheydər Qarayev və Levan Qoqobidze bölgəyə ezam olunurlar. Üsyançıların qarşısına Kuzun kəndinə XI Qızıl Ordu tərki-

bindəki 4-cü süvari alayından 45 nəfərlik (30 nəfər süvari, 15 nəfər piyada) dəstə göndərildi. Lakin dəstə üsyanı yatıra bilmədi və çoxlu itki verdi. Dəstədən yalnız 6 nəfər qaçaraq ölümdən xilas oldu. Qubanın hərbi komissarı Kuzun kəndində işğal hakimiyyətinin bərpası üçün bir təqim və pulemyotçu göndərildi. Avqustun 26-da Kuzun kəndinin üsyançıları ilə Qızıl Ordu qüvvələri arasında yeni döyüş oldu. Kənd əhalisi bu dəfə də işğal qüvvələrinə ciddi müqavimət göstərdi.

Avqustun 29-da Qubanın 4 verstliyində Qızıl Ordu qüvvələri ilə üsyançıların arasında yeni savaş baş verdi. 100 nəfərlik rus əsgəri birliyi xeyli itki verdi. Avqust ayının sonu və

Quba ərazisində mövcud olan bu güclü müqavimət hərəkatına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı olmuş Həmdulla Əfəndi Əfəndizadə rəhbərlik edirdi. Onun qardaşı Şəmsəddin Əfəndi, türk zabiti İsmayıl Əli Əfəndi, milli ordunun zabitləri Səttar Əfəndiyev ilə Şükür bəy də üsyanı başçılıq edərdilər. Quba ərazisində Kuzun kəndindən başqa qəzanın böyük hissəsi üsyançıların nəzarəti altına keçdi. Bura çoxlu kənd və ərazi daxil idi. Üsyançıların sayı 5000-6000 nəfərə çatırdı.

Sovet rejimi üçün təhlükəli xarakter alan bu üsyanlar Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1920-ci il sentyabrın 9-da keçirilən plenimunda ciddi müzakirə edilmişdi. Plenum Quba üsyanını yatırmaq üçün

Quba qəzası və Dəvəçi -Xaçmaz əhalisi partizan hərəkatı aparmaq üçün silahlandırılmışdı. Əllərdə saxlanılan silahların toplanması və yeni üsyanların qarşısının alınması üçün Qubadakı sovet hakimiyyəti nümayəndələri ilə birlikdə XI Qızıl Ordu nümayəndələri də Quba əhalisinə müraciət etdi. Bu müraciətdə də əhalini bolşevik qüvvələrinə qarşı aparılan təbliğata inanmamağa, sovet hakimiyyətinə qarşı mövqə tutmuş bəylərə və xanlara qoşulmamağa, əllərindəki silahları hakimiyyət nümayəndələrinə təhvil verməyə çağırırdı.

5-6 min nəfərin iştirak etdiyi Quba üsyanı sentyabr ayında amansızlıqla yatırıldı. Üsyanı yatırmaq üçün bölgəyə ezam olunmuş Əliheydər Qarayev və Levan Qoqoberidzenin rəhbərlik etdiyi əməliyyat-

rilməsində görürdü. Çünki bölgədəki Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasına məxsus az saylı hərbi qüvvənin əsgər və komandirləri xalqla bir olduğundan üsyançılara qarşı çıxış etmədilər. XI Qızıl Ordu ilə savaşa girən Sarıxanın qüvvələri sayca az olduğu üçün döyüşdən sağ çıxan dəstə üzvləri ilə Qacar Dövləti ərazisinə keçmişdi. 1920-ci ilin aprel ayının 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər Azərbaycanda 120 min nəfər Qızıl Ordu terrorunun qurbanı olaraq öldürülmüşdü.

Bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini işğalından sonra əhalinin vəziyyəti

Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-ci il 28 mayda yaranana qədər

Bolşeviklərin Azərbaycandakı qurbanları

sentyabrın əvvəllərində üsyançıların silahlı dəstəsi artıq formalaşmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Ordusunun podpolkovniki Səttar Əfəndiyevin rəhbərlik etdiyi dəstədə türk zabitləri də vardı. Üsyançılar xeyli pulemyot və tüfəng əldə etmişdilər. Sentyabrın 3-də səhər saat 7-də üsyançılar Dəvəçi-Xaçmaz üzərinə hücum etdilər. Onların qarşısına Qızıl Ordunun 7-ci süvari dəstəsi çıxarıldı. Gərgin döyüşlərdən sonra rus əsgərləri döyüş mövqelərini qoruyub saxlaya bildilər. Bununla belə, onlardan 4 nəfər öldürüldü və 4 ədəd "Lyuis" pulemyotu alındı. Xaçmaz yaxınlığında bolşeviklərin zirehli qatırı da dayanmışdı. Bu da onların imkanını artırır. Üsyançılar elə mövqələrdə yerləşmişdilər ki, zirehli qatırda topların atəşi onlara çatmırdı. Kəşfiyyat məlumatlarından məlum olmuşdu ki, Çərxi stansiyası ətrafında da yeni rejimlə razılaşmayan yerli əhalinin silahlı dəstəsi təşkil edilmişdir.

Əliheydər Qarayev Levan Qoqoberidzeni ora ezam etmək Qəzənfer Musabəyovu isə Quba qəzasının fəvqəladə komissarı təyin etmək barədə qərar qəbul etdi.

Üsyanı yatırmaq üçün qəzanın fəvqəladə komissarı Qəzənfer Musabəyov 1920-ci il sentyabrın 11-də Quba əhalisinə müraciət etdi. Bu müraciətdə Həmdulla Əfəndinin və Qaçaq Mailin rəhbərliyi altında qəzaya baş qaldıran üsyan haqqında, onun yatırılması haqqında məlumat verildi. Üsyanın daha da genişlənməsinə yol verməmək üçün Qəzənfer Musabəyov sovet hakimiyyəti adından üsyanı iştirak edən əhaliyə amnistiya elan edir və qəza əhalisinə silahlarını XI Qızıl Orduya təhvil verməyə çağırırdı. Bundan başqa o həm də onu bildirirdi ki, sovet hakimiyyətinə qarşı yeni üsyan qaldırmaq cəhdi amansızca yatırılacaqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanı Denikin təhlükəsi və şimaldan gələn bolşevik təhlükəsinə qarşı

larda 400-500 kəndli öldürüldü. Bəzi kəndlər top mermilərinin atəşlərindən alışıb yandı. Çətinliklə yatırılan bu üsyanın sonu Quba üsyançılarının böyük silahlı dəstələrindən birinin rəhbəri Həmdulla Əfəndi Şamaxı ilə sərhəd olan yüksək dağ kəndlərinə çəkildi. Üsyançı kəndlər isə Sovet Rusiyasının XI Qızıl Ordusunun nəzarəti altına keçdi.

Muğan Üsyanı

1920-ci il 27 aprelə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyasının XI Qızıl Ordusu tərəfindən işğalından sonra işğala qarşı savaşa böyük üsyançı dəstələrdən biri də Muğanda formalaşmışdı. 1920-ci il avqustun sonundan başlayaraq bu dəstənin fəaliyyəti bölgənin bir çox kəndlərində sovet hakimiyyəti orqanlarının devrilməsi ilə başa çatdı. Qızıl Ordu qüvvələri Qaradonlu ətrafında üsyançı dəstəni məhv etməyə cəhd göstərsə də, bu cəhd nəticəsiz qaldı. Qaradonlu ətrafında 7 kənd də üsyançılara qoşuldu. Bu kəndlərin birləşmiş silahlı dəstəsinə Sarıxan rəhbərlik edirdi. Həmin dəstə xeyli gücə malik idi. Cavad qəzası İncilab Komitəsinin sədri Baxtamov Bakıya göndərdiyi raportlarında israrla əlavə kömək göndərilməsini xahiş edirdi. Sarıxanın 4 minlik dəstəsinin qarşısını almaq üçün qəzada kifayət qədər qüvvə yox idi. Üsyançı dəstə yerlərdəki Qızıl Ordu qüvvələrinin müqavimətini qıraraq, sentyabrın 21-də qəzanın daha bir neçə kəndini qırmızılardan təmizlədi. Kəndlərdə olan mülkilər də üsyançıların tərəfinə keçdilər. Qəza rəisi sentyabrın sonlarına aid raportlarının birində sovet hakimiyyətinin qəzadakı mövqeyinin getdikcə mürəkkəbləşdiyini və yaxın vaxtlarda təcili tədbirlər görülməzə, Salyana qədər olan ərazilərin üsyançıların nəzarəti altına keçəcəyini bildirdi. Qəza rəisi sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinin yeganə yolunu XI Qızıl Orduya mənsub silahlı qüvvələrin hamısının Sarıxana qarşı göndə-

Azərbaycan türklərini Qərb dünyasında heç kim tanımır, onların etnoqrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, həyat tərzləri dərin tədqiqatın predmeti olmayıb. Buna səbəb yüz il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunana qədər davam edən rus işğal rejimi olmuşdur. Həmin rejim hər vasitə ilə Azərbaycan türklərini ruslaşdırmağa, onun milli xarakterini sıxışdırıb çıxarmağa çalışırdı.

Bundan əlavə, Quzey Azərbaycan türklərinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların hədsiz təvazükarlığıdır ki, bu da onların özlərini reklama doğru atıla biləcək hər bir addımdan saxlayır. Azərbaycan türkləri özlərini gözə soxmağa, başqalarına nisbətən onların payına daha çox düşən dərd və fəlakətləri uca səslə elan etməyə, hamıya çatdırmağa öyrənməmişdilər. Bütün bu dərd və fəlakətləri onlar səslərini çıxarmadan, mətbuat vasitəsi ilə dünyaya car çəkəmədən, millətlərə və dövlətlərə müraciətlə ağılayıb-sitqımadan içərilərində çəkirdilər.

Bu vəziyyət bir neçə nöqre-yi-nəzərdən qüsur sayılmalıdır: məhz Azərbaycan türklərinin xarakterindəki həmin xüsusiyyət onların bir sıra fəlakətlərinin mənbəyinə çevrilmiş və bu xalqa özünün milli fizionomiyasını dolğunluğu ilə göstərməyə mane olmuşdur. Azərbaycan türkləri haqqında Avropanın və Amerikanın mətbuat orqanlarında bir sıra yalan məlumatların yayılmasına da bu şərait əsas vermişdir. Həmin məlumatların müəllifləri bir sıra hallarda fantaziyalara güc vermiş, bəzi təsadüflərdə ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etmək iddiasında olduqları məsələyə nabalədliliklərini nümayiş etdirmiş, əksər hallarda isə belə materiallar bizim xalqa düşmənçilik məqsədi ilə, onu gözədən salmaq niyyəti ilə yazılmışdır. Belə yazıların müəlliflərinin öz siyasi korluqları ucbatından Azərbaycan türklərinə gücləri çatan qədər ziyan vurmaq istəmiş və bu yolla da öz millətlərinə fayda göstərmək fikrində olmuşlar.

Son